

Stemmen uit het verleden klinken door in het heden

Bijdrage: Kees van Tilborg

Inhoud

1. Gymnastie (R.G. Rijkens).....	2
2. Spreuken en gezegden (H.A. Woelbers)	5
3. Feestnummer 50-jarig bestaan KVLO	8
4. Feest Courant van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond (1918)	10
Literatuur	11

Het archief van de KVLO is in 2023 aangevuld met een viertal bijzondere werken. Op de aanwinsten wordt hieronder nader ingegaan, mede in een historische context en soms als aanvulling op bestaande geschiedschrijving.

Van de in de tekst genoemde [Piet Adrian](#), [Gerard Allebé](#), [Douwe Lubach](#) en [Jan Luiting](#) zijn korte biografieën op de website www.canonlo.nl te vinden.

1. Gymnastie (R.G. Rijkens)

Het in ons land ontstaan van andere denkbeelden over opvoeding en onderwijs, waaronder inzicht in het nut van lichaamsoefeningen, is in de eerste plaats te danken aan de invloed van het 'philantropinisme'. De belangrijkste beschouwingen in deze in Nederland kwamen van hoogleraar-theoloog Matthias Stevens van Geuns (1735-1817) en zijn zoon, hoogleraar-predikant Jan van Geuns (1764-1834). Een tweede belangrijke factor bij de herwaardering voor het lichaam, en bij de invoering van gymnastiek, speelde de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (t Nut). Dit eerste 'verlichtingsinstituut' in Nederland zette zich, vaak 'verpletterd onder allerlei bedenkingen, tegenwerpingen en bezwaren', onophoudelijk in voor de verbetering van (de kennis van) gezondheid, opvoeding en onderwijs (Croesen, 1887).

Het zijn echter de Duitser Karl Euler (1809-1882) en de Nederlander Roelf Gerrit Rijkens (1795-1855) die beschouwd moeten worden als de didactische-methodische wegbereiders van het gymnastiekonderwijs in Nederland. Euler kwam in 1848 naar Nederland en werd al binnen enkele jaren benoemd tot leraar in de gymnastiek aan de Rijksskweekschool voor Onderwijzers (oorspronkelijk Rijksnormaalschool geheten, ontleend aan het Franse instituut 'École normale primaire') alsmede aan de gemeentelijke gymnastiekschool in Haarlem. Euler liet zich ondersteunen door 'gepensioneerde onderofficiers of mindere militairen, die wel de kunst van het drillen verstonden, maar geen minste besef konden hebben van opvoedkundig onderwijs' (Croesen, 1887).

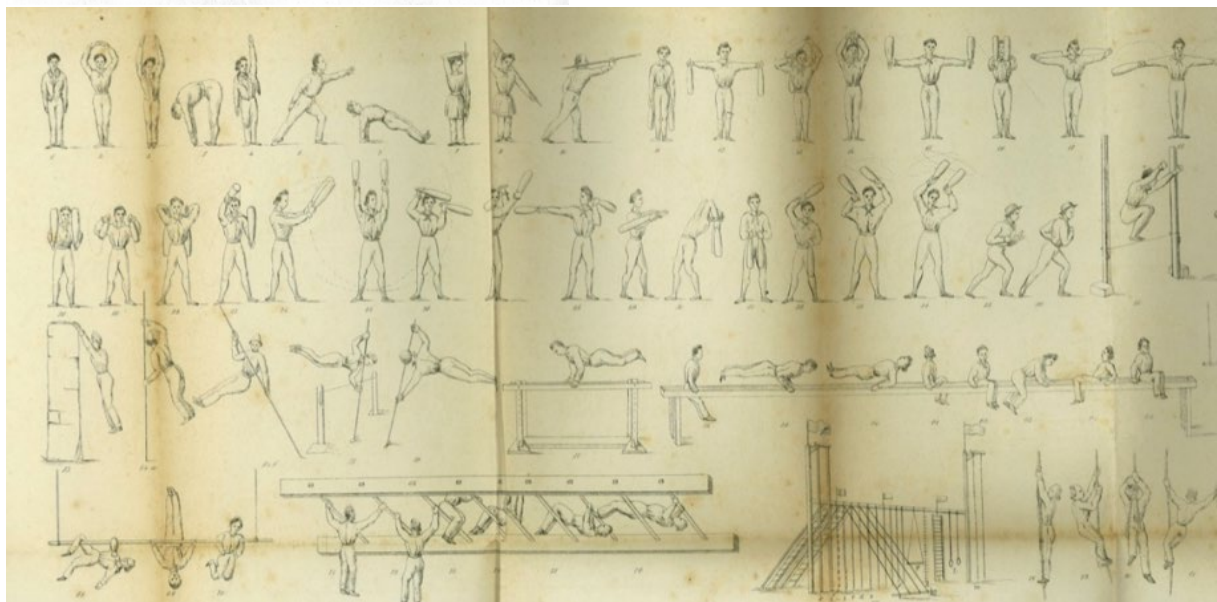
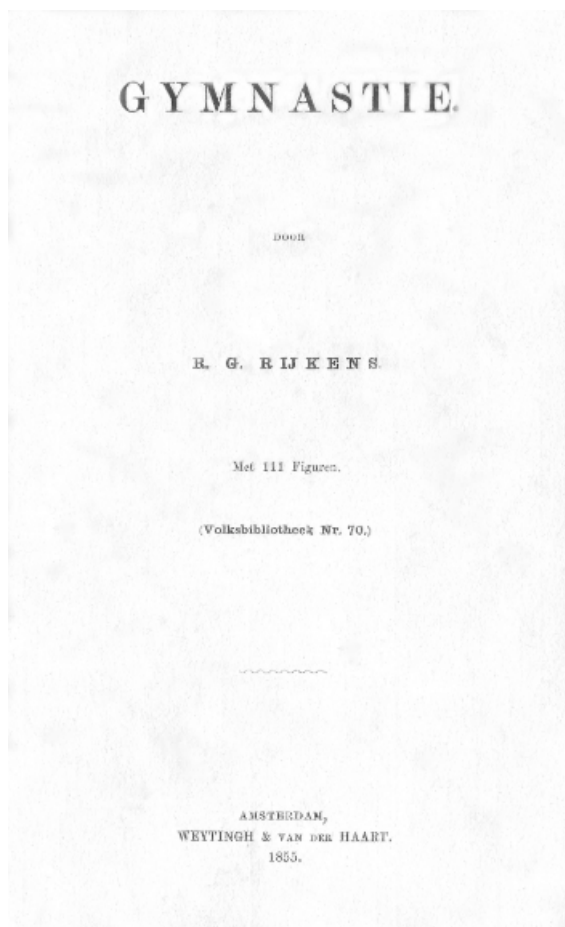
De opvattingen en publicaties van vader en zoon Van Geuns, het voortdurend werken van Euler aan een systematische opleiding voor gymnastiekonderwijzers, alsmede de vele activiteiten van 't Nut (bevorderen van onderwijswetgeving, uitschrijven van prijsvragen, op de eigen scholen invoeren van gymnastiek) zijn reeds uitgebreid beschreven in onze geschiedenisboeken.

Maar vanwege de verworven publicatie *Gymnastie* (1855) verdient de onderwijzer Roelf Gerrit Rijkens het om even langer bij stil te staan. Begeesterd voor (volks)onderwijs begon Rijkens al als 13-jarige (!) als ondermeester in Haren (GR). Een jaar later was hij als 14-jarige (!) al hoofd van een klein schooltje in Onnen, een dorpje ten zuidoosten van Groningen. Op deze school nam hij rond 1840 gymnastiek als gewoon leervak op in het lesprogramma. De lessen werden tijdens de schooluren op de speelplaats gegeven, aan jongens en meisjes afzonderlijk.

Zijn initiatief werd nagevolgd en leidde tot de inrichting van speelplaatsen en speeltuinen in veel andere plaatsen in Nederland. Bij het geven van de gymnastieklessen werd Rijkens geholpen door zijn zoon en deze werd later hoofd van de gymnastiekschool van 't Nut in het departement Groningen.

In 1843 publiceerde Rijkens zijn *Practische handleiding voor kunstmatige lichaamsoefeningen*. Ondanks een beperkte doelgroep werd de eerste druk, bedoeld voor gymnasten en onderwijzers, 'bij duizenden onder het volk verspreid' (Volkshel, 1878, p. 95). De handleiding voorzag blijkbaar in een behoefte en werd door 't Nut naar al haar departementen gestuurd met het verzoek gymnastiekscholen op te gaan richten. Zelf nam 't Nut in 1849 het besluit tot de oprichting van normaalscholen voor gymnastiek in zes verschillende departementen. Dit aantal groeide binnen tien jaar uit tot ruim 25.

In 1855 verscheen dan het boekje '*Gymnastie*' (52 p.). Let wel, zonder k aan het einde, want Rijkens zegt daarover: '*Gymnastie is de kunst, Gymnastiek de wetenschap*'. Hij geeft in hoofdstuk 1 een definitie van Gymnastie en onderscheidt in deze (Turn)kunst drie delen: een pedagogisch en esthetisch deel, een medisch, orthopedisch en calestenisch deel en als derde deel de verweergymnastie (krijgsoefeningen).

Wat betreft de gymnastie, gaat Rijkens kort in op *'Haar ontstaan en verdere ontwikkeling'* (hoofdstuk 2), *'De behoefte aan gymnastie in onzen tijd'* (hoofdstuk 3) en de *'Hoofdregelen, bij de gymnastische oefeningen te volgen'* (hoofdstuk 4). Die *'hoofdregelen'* geven goed zicht op hoe hij zijn gymnastie inbedde. Het zijn namelijk vooral praktische richtlijnen, onder andere over de zin van orde en regelen, de opstellingen, het gebruik van *'maatgezang'*, het aantal leerlingen (10-12 !), de kleding (uniform, *'ligt'* en ruim), en over de eisen aan de materialen, opleiding en hygiëne.

Het grootste deel van het boekje bestaat echter uit de *Handleiding voor het gymnastisch onderwijs* (hoofdstuk 5). Rijkens beschrijft oefeningen 'in den stand', bewegingen van hoofd, armen, schouders, vingers, romp en benen alsmede samengestelde bewegingen. Ook geeft hij oefeningen met de stok, 'knodszwaaijen', gaan, lopen, springen 'in de wijde' en 'in de hoogte' zowel met als zonder aanloop, naar de diepte en met een springstok. Verder behandelt hij nog oefeningen aan de korte en lange handbrug, de hangbrug en de cylinderbrug, de ringen, en vormen van klimmen aan diverse toestellen. Ter illustratie heeft het boekje een los uitvouwblad met genummerde figuren waar in de tekst naar verwezen wordt.

Het heeft er alle schijn van dat Rijkens bij zijn initiatieven en publicaties is geïnspireerd door dr. Johann Adolf Ludwig Werner (1794-1866). Werner studeerde theologie (Leipzig) en gaf als maître d'escrime schermles in het leger en aan de universiteit (Leipzig). Van 1830 tot 1839 werkte hij als gymnastiekleraar op een door hem opgerichte privéschool in Dresden en in die periode publiceerde hij vier van zijn belangrijkste werken over gymnastiek en 'medicinische' gymnastiek. Bijzonder is dat hij in Dessau in 1839 de eerste opleiding tot gymnastiekleraar in Duitsland oprichtte. Het kan haast niet anders zijn dan dat Rijkens in Nederland, of tijdens zijn reizen in Duitsland, in contact gekomen is met of met zijn werk, turnaccommodaties of publicaties.

2. Spreuken en gezegden (H.A. Woelbers)

In de 19^e eeuw was het erg populair om citaten boven een artikel te zetten of spreukkaarten te gebruiken. Ook tijdens lezingen en vergaderingen werd vaak geprobeerd om teksten van die 'stemmen uit het verleden', door te laten klinken, ook als ze van buiten de lichamelijke opvoeding kwamen.

Dat bracht de Amsterdamse gymnastiek-onderwijzer H.A. Woelders op het idee om twaalf 'spreuken en gezegden' over de lichamelijke opvoeding te selecteren. Die 'stemmen' van 'mannen van beteekenis' zouden 'met duidelijke letter gedrukt' opvallend opgehangen moeten worden aan de muur van een gymnastiekzaal. Leerlingen zouden dat opmerken en dan kon de (gymnastiek)onderwijzer uitleg te geven over de inhoud van de tekst en te wijzen op het belang van een harmonische ontwikkeling: 'zoowel lichamelijk als verstandelijk en zedelijk'.

In 1877 verscheen de eerste - en enige bleek later - serie van twaalf citaten en enkele daarvan zijn bij dit artikel afgedrukt. Woelders koos, naast aanhalingen van Ackermann, Bilderdijk, Scheltema, Heije, Laurilland, Montaigne, Rijkens, Solon, vier keer een quotatie van enkele toen zeer vooraanstaande en gezaghebbende medici-hygiënisten: dr. Douwe Lubach, dr. Gerard Allebé en dr. Herman van Cappelle (sr). Deze drie, maar ook dr. Samuel Senior Coronel (grondlegger van de sociale geneeskunde), verzetten zich in het midden van de 19e eeuw tegen kinderarbeid, benadrukten het belang van hygiëne en een goede houding, zetten zich in voor de zaak van (school)gymnastiek voor jongens én meisjes, en wierpen zich zo op als unieke, betekenisvolle propagandisten van de lichamelijke opvoeding.

Hierin ligt de roem van het opvoeden, dat men al de vermogens van den mensch — lichamelijke en geestelijke — HARMONISCH ontwikkelde.

R. G. RIJKENS.

**Huisraad en kleeding verslijten
door het GEBRUIK; ons lichaam
daarentegen verslijt door RUST.**

Dr. H. v. CAPPELLE.

**Het is niet eene ziel, niet een
lichaam, dat men moet groot bren-
gen, maar een MENSCH.**

**Daar moeten wij geene twee van
maken.**

MONTAIGNE.

**GYMNASTIEK is de kunst om door
geregelde oefening van de spieren, het
lichaam KRACHTVOL, VLUK, TOT
ALLERLEI WERK GESCHIKT en te-
vens DOOR EN DOOR GEZOND te
maken.**

Dr. G. A. N. ALLEBÉ.

Bovengenoemde Woelders was overigens niet zomaar een gymnastiekonderwijzer. Op 24 februari 1866 richtte hij in Amsterdam, samen met [P.C. Adrian](#) (oud-voorzitter van de KVLO van 1871-1910), J. van Monsjou en enkele anderen, de Amstels Gymnastiek Vereeniging op. Woelders werd zelf secretaris van 'Amstels' zoals de vereniging al snel werd genoemd. Enkele jaren later nam hij, samen met diezelfde Adrian en met B.J. Spiekerman, het initiatief voor 'eener Zamenkomst' op 18 april 1871 en dat leidde dat jaar tot de oprichting van de Amsterdamsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging (AGOV). Adrian werd president van de AGOV en Woelders de 1^e vice-president. De 'kenspreuk', die veel verenigingen in die tijd hadden, zou later worden vastgesteld.

In 1873, Woelders was inmiddels voorzitter van 'Amstels', liet hij samen met zijn collega F.C. Grote, op de Prinsengracht een nieuw 'gymnastieklokaal' bouwen met als naam 'BATO School'. Zij vormden de directie van de school en samen verzorgden zij ook, op verzoek van de uitgevers, voor de herziening en bijwerking van het hierboven beschreven boek [Gymnastie van G.R. Rijkens](#), zodat daar in 1875 een 2^e druk van kon verschijnen.

Woelders was echter misschien nog wel het meest bekend als dichter van het bekende gymnastenlied *Vrank, Vrij, Vroom en Vroed*. Bij het maken daarvan was hij geïnspireerd door een tekst van (volks)dichter, arts en bestuurder dr. J. P. Heije (1809-1876). Deze gebruikte de vier V's in 't *lied van de jongens van Mettray*' en Heije ontleende dat op zijn beurt aan een variant op de vier F's in de turnspreuk van Vater Jahn: *Frisch, fromm, froh(lich), frei. Das ist der Turner Reichtum*. Woelders overhandigde het gymnastenlied in 1874 aan het Nederlandsch Gymnastiek Verbond (NGV, nu KNGU) en het lied zou jarenlang als officieel bondslied worden gebruikt.

3. Feestnummer 50-jarig bestaan KVLO

In de eerste plaats is het feestnummer van het 50-jarig bestaan een historische aanvulling omdat de geschiedenis van de KVLO nu tien jaar eerder (dan 1922) is beschreven. De redacteurs (J.A. van der Boom, L. Koning en J.M. Scheffer) hebben namelijk 'een uitvoerig overzicht trachten te geven van den arbeid der Vereeniging in het afgelopen tijdvak'. Naast een 'historisch overzicht van het werken en streven der Vereeniging van G.O. in Nederland' wordt een 'eere-salut' gebracht aan enkele, toen nog levende, pioniers uit het verleden (H. Steenbergen, F.G. Croesen, P.C. Adrian en F.C. Grote).

Tevens wordt een eerbetoon gebracht aan een aantal, toen reeds overleden, voortrekkers in de vereniging die steeds belangeloos hebben gestreden voor goed gymnastiekonderwijs.

Hoogst interessant is ook de wijze waarop de vereniging vanaf haar oprichting onmiddellijk het belang inzag om 'mannen van naam en kennis' via een erelidmaatschap te waarderen voor hun werk maar hen daarmee tevens aan zich te binden. Dat zou namelijk goed zijn voor het aanzien van de vereniging en via de ereleden kon maatschappelijke en politieke steun verworven worden voor 'de zaak der gymnastiek'. Onder de 24 ereleden, ingedeeld in vier categorieën, waren namelijk veel vooraanstaande wetenschappers, politici, bestuurders etc. die vanuit hun deskundigheid en opvattingen onophoudelijk wezen op het belang van bewegen, (school)gymnastiek, lichamelijke (volks)opvoeding, de relatie met sportverenigingen, en op de algemene weerbaarheid.

TECHNISCHE COMMISSIE N. G. V.

Staand: G. A. van Dijk, J. H. A. G. Schmitt, R. J. C. Blom, Mevr. Kühlemann-Caltof.
Zittend: Mej. Gr. v. Egmond, J. H. Luiting, H. C. Th. W. Kok.

Ook eerdergenoemde 'Stemmen uit het verleden' ontbreken niet. Met zes pagina's citaten waarin '*de harmonie tusschen lichaam, geest en gemoed voldoende kan blijken*' wordt het belang van (school)gymnastiek, lichaamsoefeningen, de esthetische waarde van gymnastiek en de hygiënische betekenis van gymnastiek nog eens benadrukt. Daarnaast spreken ook dertien, toen nog levende, 'Stemmen van de Eereleden' een felicitatie uit en blikken ze terug op het verleden. Interessant is ook een, nog steeds actueel, artikel over *De beteekenis van ons orgaan voor de leden der Nederlandsche*, en met de afbeeldingen van een flink aantal prominenten krijgen veel 'stemmen' ook een gezicht.

Het tweede belang van het verworven feestnummer ligt in het feit dat het is uitgegeven als nummer IV van de 1^e jaargang van *De Lichamelijke Opvoeding*. Om de relevantie daarvan te begrijpen is een toelichting op zijn plaats.

Bij de herziening in 1857 van de wet op het lager onderwijs werd gymnastiek als niet verplicht vak opgenomen en werd het tevens mogelijk staatsexamens af te leggen om de 'acte gymnastiek' te behalen. Dat gebeurde vanaf 1858 en twaalf kandidaten behaalden toen de bevoegdheid waaronder veel leerlingen van eerder genoemde Euler.

Vanuit de daaruit ontstane behoefte aan samenwerking werd in 1862 de 'Vereeniging van onderwijzers in de gymnastiek in Nederland' (VOGN) opgericht. Als gevolg van het gering aantal leden en de relatief hoge kosten ontbrak tot 1903 een eigen orgaan. In die periode genoot de vereniging voor de verspreiding van 'nieuws' gastvrijheid van het in 1873 opgerichte Belgische tijdschrift *Volkshel*. Zelf gaf de KVLO gedurende een periode (1890-1917) het jaarboekje *Ken U Zelfen* uit. Daarin stonden verslagen van vergaderingen, gehouden jaarverslagen en gehouden lezingen. Voor informatie aan de leden werd ook gebruik gemaakt van de communicatiekanalen van het in 1868 opgerichte Nederlandsch Gymnastiek Verbond (NGV). Het NGV kende overigens in het begin van haar bestaan ook verschillende organen (*De Gymnast*, *De Turnvriend*, *Maandberichten*, *Het Turnblad*).

Pas na goed veertig jaar bestaan werd door de vereniging in 1903 voor het eerst een blad uitgegeven: het *Correspondentieblad van de Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland*. De aanzet tot de oprichting van het *Correspondentieblad* werd gegeven door de toenmalige voorzitter van de vereniging, de eerder genoemde Adrian. In 1912 werd besloten de naam van het blad vanaf 1913 te veranderen. Dat werd *De lichamelijke opvoeding: orgaan van de Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland en hare afdelingen*.

De Lichamelijke Opvoeding werd een heus vakblad met berichten van de afdelingen, boekbesprekingen en nieuws uit binnen- en buitenland. Het was voor de leden gratis en verscheen maandelijks. Van de eerste jaargang was tot op heden alleen het meinumner in het archief aanwezig in de vorm van het jaarboekje *Ken U Zelfen* van 1913. Daar is nu het maartnummer (No. IV) over het 50-jarig bestaan aan toegevoegd.

4. Feest Courant van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond (1918)

Het NGV werd in 1868 opgericht, slechts zes jaar na de KVLO. Dat is op zich niet zo vreemd omdat de meeste gymnastiekleraren in die tijd lid waren van een turnvereniging. Ze waren vaak lid van beide organisaties en vervulden functies, zelfs bestuurlijke, bij beide organisaties. De twee bonden steunden elkaar ook voor het verbeteren van de opleidingen en de te stellen exameneisen. Ook voerden zij samen acties naar overheden, pers en andere sportbonden.

Bij de oprichting van zowel de VOGN als het NGV speelden Amsterdammers een grote rol. Dat was ook het geval bij het in 1862 'door 't verlicht gemeentebestuur' van Amsterdam verplicht stellen van 'gymnastiek aan al hare inrichtingen' (Croesen 1887). Daarom kan worden gesteld dat Amsterdam decennialang bron en brandpunt was van de lichamelijke opvoeding én van het turnen in Nederland.

Omdat de geschiedenis van de VGON en het NGV, zeker in de eerste decennia, zo redelijk parallel verliep, zijn de vijf verworven feestcouranten van het NGV uit 1918 interessant om te lezen. Die feestcouranten werden bij het 50-jarig bestaan van het NGV uitgegeven door de Pers- en Propagandacommissie van het NGV. Naast de bij een jubileum gebruikelijke gelukwensen, een historisch overzicht en aangename herinneringen (nr. 1) werd ook aandacht besteed aan (de ontwikkeling van) het vrouwenturnen en de betekenis van lichamelijke opvoeding voor de vrouw (nr. 2). Uiteraard wordt uitgebreid verslag gedaan van de feestelijkheden (o.a. receptie, feestavond en bondsvergadering), maar ook van de 'Amsterdamse voorwerkers' die elke zondagochtend in het Vondelpark oefenden. Ook de relatie met andere sporten (atletiek, bergklimmen, ijs sport en zwemmen) wordt beschreven. (nr. 3). In het volgende nummer (nr. 4) wordt het verschil tussen kunstturnen en keurturnen uitgelegd en staat een opsomming van de werkzaamheden van de 'Regelingscommissie gouden feest' en van de 'Technische Commissie N.G.V.' (waaronder Jan Luiting, voorzitter KVLO). Tevens wordt aandacht besteed aan de bondsfeesten in het buitenland, en wordt een hulde gebracht aan een aantal veteranen die geen oefenavond oversloegen. De serie werd afgesloten (nr. 5) met indrukken van de vijf dagen durende feestelijkheden van het gouden feest, de verslagen van de diverse commissies alsmede de namenlijsten van de leden van het 'Eere-comité' en alle commissieleden.

Besluit

Van de passie van R.G. Rijkens en H.A. Woelders en van de wijze en inhoud van het viere van een kroonjaar kunnen we veel leren. Stemmen uit het verleden kun je niet vaak genoeg door laten klinken in het, steeds weer naar een nieuwe horizon opschuivende, heden. Dat moeten laten doorklinken geldt niet alleen bij het gedenken op 4 mei of bij de zeggenschap of zeggingskracht over het hoe om te gaan met het koloniaal verleden; het geldt evenzeer voor het bewegingscultureel verleden. Die krachtige 'bewegingsboodschap' van de stemmen uit het verleden moet in leven gehouden worden. Niet alleen omdat veel van wat zij zeiden nog steeds actueel is, maar ook bij het duiden van nieuwe ontwikkelingen. Dan is het vaak goed om even achterom te kijken of er geen lering uit vergelijkbare situaties getrokken kan worden.

Literatuur

- Croesen, FG. (1887). Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Gymnastiek in Nederland. In: *Volksheil* (N.J. Cuperus, hoofdsteller). Antwerpen: Buschmann, p. 21-26; 29-31, 39-41; 49-52; 53-56; 105-107; 117-122; 131-134.
- Hecker, WAA.; Heyn, AC. (1924). *Geschiedenis der lichaamsoefeningen van de oudheid tot heden*. Leiden: Sijthoff, p. 306-316).
- Boom, JA van der.; Koning, L.; Scheffer, JM. (Eds.). (1913). *Feest Courant van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* (No. 1 t/m 5). Uitgave van de Pers- en Propaganda-Commissie van het NGV, 96 p.
- Feestnummer ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland en hare afdeelingen. *De Lichamelijke Opvoeding*, 1^e, No. IV van 22 maart 1913. Deventer: Beitsma, p. 61– 103.
- Korpershoek, MJM. (1952). 90 jaar dienst aan de lichamelijke opvoeding. *De Lichamelijke Opvoeding*, 40^e, No. 9, p. 129-138.
- Korpershoek, MJM. (1957). Honderd jaar geleden: of Hoe kwam de gymnastiek in de wet op het lager onderwijs van 1957. *De Lichamelijke Opvoeding*, 40^e, No. 5 t/m 7, p. 99-105, 117-125, 153-160.
- Kramer, JP.; Kugel, J. (1974). *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland*. Zeist: Jan Luiting Fonds (nr. 24), 123 p.
- Kramer, JP.; Lommen, N. (1987). *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland*. Zeist: Jan Luiting Fonds (nr. 44), 284 p.
- Rijkens, RG 1855. *Gymnastie*. Amsterdam: Weytingh & van der Haart, 52 p.
- Tilborg, CGAT van. (2000). *Sedimenten van sentimenten: 75 jaar Academie voor Lichamelijke Opvoeding Tilburg*. Fontys Sporthogeschool. Deel 1: Status nascendi 1924-1956, p. 20-28.
- Woelders, HA. (1877). *Spreuken en gezegden van mannen van beteekenis op het gebied der lichamelijke opvoeding ten dienste van gymnastiek- en lagere scholen, om op te hangen*. Amsterdam: I.M.E. & G.H. Meijer, 12 vellen in gedrukte omslag.

Websites

- Canon voor de lichamelijke opvoeding: www.canonlo.nl
- Delpher, website van de Koninklijke Bibliotheek: www.delpher.nl

Illustraties

KVLO-archief / archief canonlo

Contact

keesenlily@home.nl

Kees van Tilborg is redacteur van www.canonlo.nl, archivaris van het historisch archief van de KVLO, en oud-directeur van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding Tilburg/Sittard.